

МЕРГЕН КЫЗЫ

Кайгамчык чараш бойдус турмушунда Мерген: хемияд дугаында диннаваан кийи бистан республикада ховар. Ону билингир партия ажилдагы, Күрүч шааналыктын лауреады чогаалчы С. К. Тола тей миллионномчуларга билингир «Артык сөз» деп тоолууга тодарайт бижан. Мергеннин уулаа оон-биде атташ суур калбарыл чапталган. Ол «Левиян орк» совокотун Мерген сүт-баран фермазын төзү. Ила-да кедэ клубик совет болташ даштык кинофильмдер до-таамал үнү турарында аа-гыда, лекция, босодолор угул-чу болуурлар. Делегей байда-лыктын дугаында Кымылда келген лекторлук, херэжон кийини хостуг башкы оон ажилдарынын болган жөн-жыяны асылдарыга киреж-гезиле, талаа-биле СЭКП Каа-Хем райономуң херо-жешер ортууга ажил чор-лар кийиниң эргелекчи Н. О. Товуунуң кырган лек-циялары токто конугу солун эркен. Оон-биде тергелештер суурда 28 олуугу турлар са-дык эмелге пунктул хостул-нак баранар садым бар. Суур кудумчулар айы-биле 3 алуугу турларга үстүнгөн.

1957 чыл. Ичан манаа 5 табыт бажында оске туугу-ларынч оран-сомазы-даа чок турган. Ферма ол үеде-ле тур-ганы шы. 60-на саар ивек-тин, 4 саанчы, 1 надарылыт. Оларын арта хүде ушкатап хол-биле саар. А бөгүн? Суур-да бажынар, кудумчулар са-ны үргүчү менемин турар. 36 олуугу асан-саттын тудуу доостул, ажилгалта кирер чоокшудуан. Ам Мерген сүт-баран фермазында саар ивек-белан 263 баш чедип турар. Оларын 10 саанчыда бажы-лаан. Саалдым ортен, ивек-нни катан электри-биле чор-лар. Херек апаргалда код-саанчыларын ажилгалдыр тур-галар 2 саанчы база бар. Оон калында надарылар, бы-заа ажалкыларын...

Оларын хей кезин аяныл-тар. Тарын боозадыкты, Тыва АССР-ниң Дюди Советиниң депуаты, СЭКП Каа-Хем райо-номунун башкы кезиктүү Рай-дежда Салчан, коммунист, Район Советиниң депуаты Валентина Найдан, бызаа ажалкычы, комсомолчу Ва-силья Салчан — бо чер амы-лыстарын чоргалар...

«Күн-ажыктын шыгалгаа дэме медальон элекцияны мадарын, СЭКП Кожиктүл Виктор Бүдүеетт Карыма 26 чыл саанчыла ажиллап турар Шык-Саар Адмилея Салчан, мурунда саанчылап тораан ам бызаа ажалкычы Чампай Каваевина. Ховалыт иштин даштыкчыларынч угу-гер-чигеэ ферма амыкта-

ажы-тедт. Шуту бо-ла ат-сурагыт, Мергенде диган тараан. Эң улуу Владимир 26 харлыт. Оон бичен тракто-рест Александрин херек чу-руу районуң Хундуге са-бызында. Ол СЭКП кези-гунуге кийилет. Ушкүзү Ва-силья фермада шалын ичи-керила бирел. А база бир жер эр — Юрий Совет Ар-мияда алап эрттири турар. 4 кижэ Серб-Сонте ботари-нын уугу өлбөз С. К. Тола-нын адия эдилең № 2 орту-нам шкеланынч өөренилчи-лери. А эр бичилери өгдө. Хамыкты бичен Елена, Ма-ла 1 хар 2 айлаан.

Чампай Каваевина ичте хой-ажы-тедт кен дэст алаа ош-аа албас. Кара чажында күп-ажыла таңкылаан. Саа-чыла били 15 чыл ажил-даан. Бо хүндеме бызаа-лар 40 бызаа. Хонукта 500 грамм немелде денанин тур-гаш, херек кырында 700-750 грамм чедип турарынч ажил көрө-лө, оон ажил-кыяны эки талаарын көстү-бүр. Бажының даштында олуутуп алган погаларынч база кайыны ол дээр. Ог-бу-ленин эр экин Кызыл-оол Ка-ра-кыска Ховалыгына алы-чүрү бо чер аяс. Иччалаан-жок 1950 ажил чыдарга ма-наа келет. Амы-хуула ас-кекенин тын. Ажы-тодун өсү-рүп, турму чурттап болган Мергенде оске чер оон сөт-кекениге ам кирбестең.

С. МОНГАЛ

СЕНТЯБРЬНЫҢ КИНОЭКРАНЫ

Грузия киноматографистер таа ажалың бирги орус ре-волюцияны 75 чылдыг тур-каатпайлар. Револючу хой-кирген массаларын улам сы-рым каттыштырыпга чүгү-ла ажилын чашыт солунуң үндүрүп РСДРП-ни Москва комитеди шийтирээп. В. И. Ленинниң сүмөлөниң бугаар-чажыт типографияны тургуз-арыпга грузия револючулар-нын кириштирген. Демиселе дадыгыт бажыкка амыктар чажыт ажилды кылып кири-кешер. Солун парлаар «ста-нуто» ханы чер шийте тур-гускан. Ону моция беле-не тыпас...

Грузия револючуларынч оуру-хеврия тургузарына театрынч болган кинолук ажил апаристи 3, Георгос-ани, 1. Увагенинни болган өсөдөр-даа киришкел. «Гру-зия-фильм» киностудия кино-лук үндүргөн.

Бо айда болур урап-чечен үш кинолук маадарынч — аян-ангы харнаагыт, кү-рө-чүктүлүг херэжон үтүс болуп турар. Марчела База-тин, 1. Увагенинни болган өсөдөр-даа киришкел. «Гру-зия-фильм» киностудия кино-лук үндүргөн.

«Лепфильм» үндүргөн «Моржарт шийт чорлар» деп кинолук мадарынч болган ажил дугаында күлө ха-ны чоргалар-биле чугаалап болуп. Ол Димитрийнч дады ажилда турар шийт чорлар үндүрүп, ажал-толу-даа, оларынч урут-дары-даа алаа мык. Ол боду база ажал-тедуге мык. Он херэжон кийиниң ас-кекия күлө чымчак сестид-диг, мычала-даа «жиринге»

мык Сан Савонич-биле бүдөр хевирлг. Мацаа үдөлөжон чордодор хайынч үнгөн.

Модала киноматографистер-ниң «Ала калпалыктын чан-на» деп чыа кинозу төгөтү ужурадылар.

«Олар эрес-дэлик, күштүг үлүс, чайлар арта чок бай-лаады амырлыч үе берип болуп турганар. Кырма да-мын үе берип болуп турган. Айттамынч-даа болуп, мы-чалла-даа бажының чүк-чүгү-дө бужоленген...

Кымырал о? Тоолуугу Гайдук Груз болган оон эрес-дэлик шийт-дир. Кино-лук кол рольларында — су-рагыт киноартистер Григо-ре Григори болган Светлана Тома.

«Монгун хөдөр» деп кинода чажында үштүгүн үнгөн и-жының дугаыны төзгөн. Кол маадир Сергей Ковалев баш-тай черө шорү кылдыр өс-түр. 20 харында ол агамга удуз шийтпн күеуеин турар, мычала-даа иштинч херо-жон бодууну артык чыдар-жон. Сергенин ажал-чачы-ла чүк салдар чедирген, ажилгалтын тургунуң ажал-жон оскертенал? Орай иштинч-киниң үркүзү хуат болган эвек ири. Горький атыт ки-ностудияга кинолук үндүргөн.

«Шынаа чечкестер» — му-зыкалык кинокомедия. Кино-лук мадарынч — Игорь неда-гана институтуң каанак барган. Адамнык мык деп бижин каат: «Бот-тускайлап чорусай-дыр мен, орумуң тыла бөр мен». Бидилмес черге чоруп каат. Ол хой-ле шапталарынын эртен. Ас-кекия кийат дэринте ол ам бүтүрөн. Оон ас-ке-кия көдө суурда эртен ба-рам Костомаров чачында...

Кайда-ла кинолук бар бол-дур, мыла-муларат, өөрш-кү, катыш-чү, карак чалы, ыр-шор. Олесанч кинолук-диг ол кинолук үндүргөн. Ичаныл дугаында база

«Бойдусту камгалар» деп өсүтү бистер үштүгү амыктар апарган бис. Оон дугаында босолу үеде чүе хой бижин турар апарганмы?

Бисти долдандыр турар бойдусту өөршпн турар эр-темир аажок шапкан хөгжү-орар. Бойдусту камгалар дугаында тоолуларын ажил-лап кылган, хүлөп ап турар. Оон-биле чергелештир бой-дусту контролдап турар тус-ай албан черлери тургусту-гулаан. Биздыг-даа болза, ол бүгү хеметер ам-даа эвек болуп турар. Ичангаң бой-дус камгалалың айтырынч бистин республикада бүгү уаустун икин бургузун хер-ээ кылдыр тургузар чүгүла болор берген.

«Бойдусту камгаларынч болган оон куралдарынч ажилгаларынч ажилгал тала-зы-биле мон соңгарыч хем-етер дугаында» СЭКП Топ Комитетиниң, СССР-ниң Министрлер Чөөүлениң док-таалында бойдусту камгалар талазы-биле билиглерин чон

ортузунга улам күштөлдөп чорударын, ону чөптү ажил-лаарын, катан тургузарын он-залал айткан.

Тыва — бойдус куралдар-лары-биле конугу байлак чер. Арга-мыштын куралдарынч конугу хей. Олар аажок үлүг хеметерлер чедип эзеп турар. Арга-мышты камга-лаарынч, оон куралдарынч ажилгаларынч ажилгаларынч эз бисе болуусу, ол куралдарлар төнтү кал болуп. Ичангаң Тыва АССР-ниң партия, совет органдарынч оон кичиктей-инч улаандарынч турары та-зыгга эвек.

Тываның арга-арым ан-нар, каттар, тоор, он үнүш-тер-биле байлак Чамдык тай-галарда үнүштеринч хеврел-чон, дигр амыктарынч бистинч чуртувуста-даа, даштыкыда-

даа шак мыды үнүштерден, дигр амыктардан артык үнелит, ууг ажитыт. Тыва-нын дикха хей үнүштерин, дигр амыктарынч Кызыл ном-да кыр бижэң.

Арга-арыгарынч «ногаан алдын» деп адал турары та-варыгга эвек. Ол дээрге бистин республиказынч ажилгаларынч бисе болуусу, ол куралдарлар, камгалар, оругалыг бис. Арга-арыгарынч камга-лаар сорууга-биле чамдык черлерде камгалал участока-тынч тургускаан. Ол ичинч бистин республикага био-сфералыг камгалалды чер-леринч тургузуп алыр болза, конугу ажитыт болупу чү-галаан.

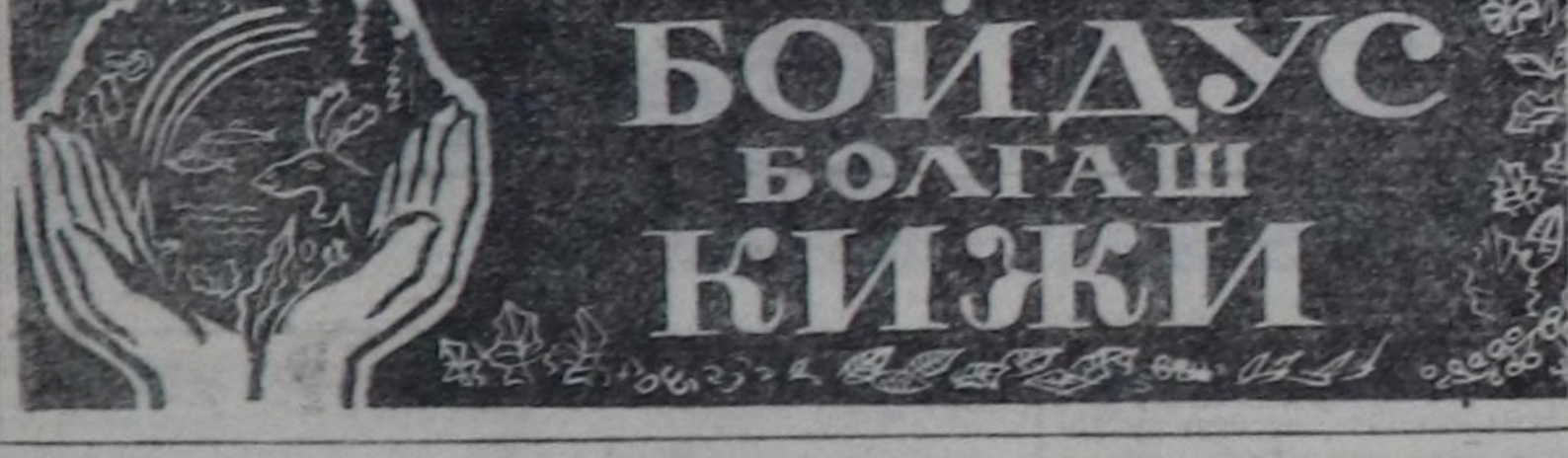
Массалыг информацийныч чепсектеринч даштыгыт бой-дусту ээ бисе камгалал

соонда чоорту өлүрү каар бактерилар бар. Оларынч ажил конугу ууг. Оун чаш-кан терге шкелоралың 92-98 хуузу уаиткылар. Ол өс-түр чүе шкелоралың херэ-жон, а ажитыт шкелоралың, дигр амыктарына, кижилерге калды-даа хора чедир-бес. Ол дугаың ССР-ниң Калды камгалал министр-сөөлүнч тускай комиссияныч бадтылаан. Оон ичан ол бак-терилар бойдуска үр чидар болган бодуунч ажилынч чо-руун 10—12 чыл дугуулаа ишкынас. Оон дугаы-биле Тываның оон муң тектар тайгаларын камгалал адалган. Ол эмеринч ССР-де-даа, даштыкыда-даа калба-биле ажиллап турар.

Бойдусту камгаларынч болган оон куралдарынч чон ажилгаларынч ажи-гарынч бистинч чуртувуста чоорту даштыкы тургусту-гулуп турар. Тываның бойдуу чараш болган катататты-мас бистин салгалыгарынч оун амы үеинде дег тура-рынч көрүң дээр, алаа мык-шыл, өөршкүчү ижертинч дэст оун хумагалар, төрөн бойдууруска ээ бисе-ле ха-маарымынч болуп ужурут бис.

А. ГУКАСЯН,

Тыва АССР-ниң эртем-ниң аалдарыг ажилгалымын, биология эртемниң док-тору, профессор.

ЧЕРНИҢ БАЙЛАА ТӨНМЕС-ДАА...

Аг-Хөлдөр Чеди-Тейлер Агилыг-даа, кадарыг-даа. Азыраанын ая-ла сүрүүм Артын, иштин дала берген...

дэст ишкан бажыларынч мен-бүрөнчилер бо-ла бадыра камгалалар. Шынал-ла Моген-Бүрен хеминч бажы конугу даштык олардыр, чажы үеде мал семитириниң бугу-ла-ла орам. Чеди-Тей-леринч лекциялар-даа көрөгө, кадар-ла, мал-маган-ла, Ак-Хөлдү долдандыр-даа ак-ка-ггер-ле, ак аарык дег чатымнч өттүгэн хойлар-ла көстүр. Бо дегер олар-бел-ниңгир денисээринч долган-дыр харыг баштыг тайгалар хереп алган турар. Чон та-лаандалап жөкүдүр ак Мян-гун-Тайгалык, алаа узур Ала-Тайга харан алган, соңу чү-гүе Таскык тайгалык... дэст-ле баар. Бо денисээр-лерге совокотун бүгү малы-нын чартымынч хей кезин чайлаар. Совокотун төп ыр-дык пункттуу база мыла. Ак-Хөл кымында туруп ту-руп, ол хөлдүн алын бизин Ак-Хөл дэстин бир-ле чүгөтө үндөлөштингир уткалыг бо-байн аян. Ак шыл, ак сүртү, ак хар... Бойдус чурмалы-нын катататтынас каас ча-раакан кижн магадан-ла хан-ка. Бо чайын иштинч-биле кайда-даа каан болган болза, мында доктаамал серини, кы-мын хар уаг болган болган кижар өдү хөдөлөштинч чы-лар.

Оон мыа тарбагынын, ба-лык-байланынч хөдүн чүү дээр! Хөрем чок чугааларга, кайы хиринч херелей-дир

руур-ла болгай. Сарыкта-рым харын олардан хөр са-гыштыг ийи.

Шойу-Дыт белкиде эрги чурт орунга чайын ситен кезин сарааттап каар кижн мен. Дус база артынын апа-рың каар. Кижын ону хөп чил тургулар чордү. Эртен чылын бөрү, прибн деп ара-ланнар тыттып кези оларже, база мал-маганче халдан ту-руп берген. Кож аалдарынч элери Иргит Койбу, Саа-А-Доржу оларынч-биле кады 3 хонук сүржүп турган дала-лаш, кештерин одук черинче дужааптыс.

Кочугу берге кыш эрпн. Иччала-даа көргүзүлгөрм багай эвек боду. «1980 чыл-ды социалистич чармезинч тилектези» деп херек дөмдө-биле-даа шапнаттым деп бодуунч ажил-кыжн база каксн чугалай каантн.

Бодум база совокотургай бер-ген мен, Ала-Тайга эдөндө кадар чүлүп, ситен белетке-жип чораш сыныларынч ба-раанын-даа көргөн мен. Хем-лик ол чарыныга мыкымы аг-жа берген, мойнуң бисне ээдирип көрү каан, дүштө-даа чок өттүгэн тургулар чордү.

Моген-Бүренчилер чер-чүртүгүн, бойдустун байлаан чон ажиллап-даа билер, кам-галап-даа турар чагай сөт-килдиг чон. Не-черге, бойдус-ка кижн бургу олар ишкан хамаарылаптыг болуп болза, черниң байлаа төтөгөнмөс-даа, төймөс-даа.

Д. МОНГУШ

КОМИ АССР. Печора бо-лган Илч хемтеринч чогу-ла Печора-Илчкениң запо-ведниң 720 муң тектар де-викээринч эзеп турар. Ол «дигр музей» Печора чогу-лун ортулаакын болган со-вгу Уралдыг дат эдөтеринде чаттылган. Кымындагы чыа бугаар алмрга, ол запо-вед-нисте үнүштеринч 700 ажал-аын-бүрү хевирлери, аяны-ның 40 ажал-ангы-агы, ба-лыктарынч 16 хевирлери бар. Тургустуунында бээр бе-жен чыдарынч дугуулаа ук заповедниң лаборатория-ларынч, бугурунч мастерка-ларынч, музейинч эртен би-блиотеканың гербарийинч эр-теминч уагү төү болу бер-ген. Ол камгалалыг чер чур-та бур-буланың баштыгы шенелде ферма болуп тур-ар.

ЧУРУКТАРГА: заповедни-тин денисээринде: азырал апарган буур бызалары. СЭТА-ның фотохрониказы.

Агаар

Бөгүн республикага эдир будуттаар, чамдык черлерге димидарып чачтаар. Соңу-барынч чүк улаанышкыны-ныг хат секундда 9-14 метр чедир дүрдөдөр. Дүне — 7.9, а хүдус 16-18 градуус чыгыт болуп.

Ректор В. С. ШАРАВИН

Агаар

Бөгүн республикага эдир будуттаар, чамдык черлерге димидарып чачтаар. Соңу-барынч чүк улаанышкыны-ныг хат секундда 9-14 метр чедир дүрдөдөр. Дүне — 7.9, а хүдус 16-18 градуус чыгыт болуп.

КАА-ХЕМ: «Эзулук кижн дугаында тоогу» 15.00, 16.50. «Душтук оол болган душтук кыс» 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Душкүргө-даа кирбөөн боор» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактар-да.

«ИОНЕР»: «Бирги клас-сы» 10.00, «Шүтүзүлү бодуусу-ка» 13.40, 15.30, 17.10, 18.50, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эзулук кижн дугаында тоогу» 15.00, 16.50. «Душтук оол болган душтук кыс» 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Душкүргө-даа кирбөөн боор» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактар-да.

«ИОНЕР»: «Бирги клас-сы» 10.00, «Шүтүзүлү бодуусу-ка» 13.40, 15.30, 17.10, 18.50, 20.30 (узаткан) шактарда.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөөүлениң Ном үндүрер чер, полиграфия болган-ном садымынч херектеринч талазы-биле эргелелинч типографиязы (Кызыл, Шетинкин болган Кравченко кудумчузу, бажы № 1) Тел. 17866. Чатыг № 1818.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ АДРЕЗИ: Кызыл Шетинкин-Кравченко кудумчузу, бажы № 3. ТЕЛЕФОННАРЫ: Редакторун 2-24-63, редакторунч оралкыларынч 2-35-24, 2-31-75, харымсалыг секретарынч 2-23-35, секретарынч 2-23-35, арийжымызла болган совет тургузунч каластеринч 2-37-13, пропаганда каластеринч 2-31-75, культура каластеринч 2-23-54, кодаа ажил-агы каластеринч 2-21-47, үлөтүр каластеринч 2-31-75, агаз каластеринч 2-41-27, информатика каластеринч 2-20-60, корректорларынч 2-27-41, бухгалтерияныч 2-12-45, солун келбей барганда 2-32-75 телефонче долгар.